

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De Europese leegte

Het is niet anders: een volwaardige Europese democratie is er niet en zal ook niet snel tot stand komen. Staatsrechtelijk is de EU een ratjetoe. Bovendien ontbreken politieke partijen en een publieke opinie die de EU omspannen. Daarmee raakt de Europese eenwording steeds verder verwijderd van de werkelijkheid van de menselijke ervaring. Het gevaar? Een politiek project dat onderweg de steun van de burgers verliest, is voer voor extreme partijen.

door *Marcel ten Hooven*

De auteur, oud-hoofdredacteur van CDV, is als freelancer verbonden aan *De Groene Amsterdammer*. Voor het *Nederlands Dagblad* schrijft hij tweewekelijks een politieke beschouwing.

LANGE TIJD KONDEN DE EUROPESE LEIDERS zich een houding van onverschilligheid jegens de kiezers permitteren, niet het minst omdat ‘Europa’ ook het electoraat zelf betrekkelijk koud liet. Voor zover de verkiezingen voor het Europees Parlement iets losmaakten, was het eerder als opgetuigde opiniepeiling van het nationale electorale gemoed dan als jubeldag voor de Europese democratie. Europa, dat was een democratie van niemand, en niemand vond dat echt erg, kiezers noch politici. Een politicus die sprak over een ‘Europa van de burgers’ deed dat meer als plichtpleging dan als welgemeend getuigenis van democratische Europese gezindheid.

Het is niet waarschijnlijk dat lauwe onverschilligheid over de staat van de Europese democratie ook in de toekomst de toon zal zetten, nu de burgers de werkelijke macht van Europa gewaarworden. Een grensoverschrijdend probleem als de eurocrisis vergt een sterker grensoverschrijdend gezag, met als onherroepelijk gevolg dat zich bevoegdheden opstapelen bij machtsdomeinen boven de natiestaten. Dat kan bij de burgers het ver-

ontrustende gevoel voeden dat ze geen greep meer hebben op hun collectieve lot. Onontkoombaar beïnvloedt de eurocrisis het dagelijks leven van alle Europeanen; in de zuidelijke landen door maatregelen die direct en diep in de bestaanszekerheid ingrijpen, in de noordelijke landen door de knagende onzekerheid over een dreigende val van de levensstandaard.

Onder deze druk zal de onverschilligheid over Europa ongetwijfeld plaatsmaken voor bewustzijn van de reikwijdte van zijn macht. In de crisis-sfeer van nu ligt het voor de hand dat de EU dan als onheilbrenger te boek komt te staan, met als gevolg dat zich wrok en rancune samenballen jegens die anonieme macht te Brussel. Dat is vruchtbaar zaad voor een agressief populisme. Politici hebben het lot van de Europese democratie voor een deel in eigen hand. Cruciaal is of zij, in navolging van de naoorlogse grondleggers van de Europese gemeenschap, het eenwordingsproject weer weten te verwoorden als een belofte waarin burgers kunnen geloven, of dat zij vervallen in de populistische retoriek waarin eigenbelang de enige en allesbepalende maatstaf is.

De voortekenen aan Nederlandse kant zijn niet gunstig. Hoewel het kabinet in de publieke beeldvorming Europees gezind heet te zijn, beperkt dat engagement zich op de keper beschouwd tot het economisch profijt dat

Nederland bij de eenwording heeft. Over een democratische Europese gezindheid zegt deze omarming van Europa nog niets. Europees is een vergelijkbare attitude zichtbaar. Omwille van de aanpak van de eurocrisis zijn de Europese staats- en regeringsleiders geneigd de

Het engagement van het kabinet beperkt zich op de keper beschouwd tot het economisch profijt dat Nederland bij de eenwording heeft

centrale macht van Europa te vergroten, zonder zich te bekommeren om democratische waarborgen. In zijn essay *Over de constitutie van Europa* waarschuwt de oude meester onder de Duitse filosofen, Jürgen Habermas (82), dat de democratie in tijden van nood te boek kan komen te staan als een vertragende factor die slagvaardigheid belemmert.¹

Het grote succes van het Europese project wordt volgens Habermas tegenwoordig wel eens veronachtzaamd, in alle negatieve publiciteit over de toenemende machtsfactor die Europa vormt. Dat succes is dat gezworen vijanden van weleer zijn ingekapseld in een verband van onderling verplichtende betrekkingen. In het ideaalbeeld van de grondleggers van de Europese eenwording zou de macht in Europa voortaan getemperd worden door bovennationale instituties voor het recht en de democratie. Voor zowel het recht als de democratie geldt dat zij de mensen enerzijds binden

aan regels, rechten en plichten, en hen anderzijds vrijwaren van willekeur en despotisme. Waren etnische haat en chauvinistisch nationalisme ooit de nachtmerrie van Europa, nu behoort die boze droom dankzij de Europese eenwording tot het verleden.

In het pessimisme rond de eurocrisis dreigt dat belang uit het oog te worden verloren, schrijft journalist en geschiedschrijver Geert Mak in het pamflet *De hond van Tišma*.² In een lezing voor het Vlaamse parlement zei hij eerder dat Europa lijdt onder een crisis in zijn zelfbeeld.³ Nog niet zo lang geleden waren de EU-lidstaten vol zelfvertrouwen over het verlokken voorbeeld van een Europese welvaartsstaat die zijn bewoners veiligheid en zekerheid bood. Nu is dat zelfbeeld gekanteld. Nadat eerder al het Joegoslavische conflict de oorlog terugbracht op het continent, maakten de aanslagen in de Verenigde Staten op 11 september 2001 en de eurocrisis van nu de Europeanen met een schok bewust van de kwetsbaarheid van de vrede en de welvaart, de twee pijlers van het Europese project.

Veel Europeanen worden thans beheerst door de angst dat hun nieuwverworven welvaart op het spel staat. Het grote gevaar, mogelijk zelfs voor de vrede, is dat Noord- en Zuid-Europeanen in elkaar de bron van die dreiging gaan zien. Noord-Europeanen krijgen het idee dat zij moeten bloeden voor de schulden van de zuidelijke lidstaten, Zuid-Europeanen kunnen geneigd zijn hun donkere toekomstperspectief toe te schrijven aan de saneringseisen van de noordelijke EU-leden. Of deze beeldvorming over en weer feitelijk juist is of niet, doet er minder toe dan dat mensen deze als juist ervaren. In dat geval is het niet denkbeeldig dat Europa terugvalt in de vooroorlogse toestand van elkaar vijandige allianties, waardoor er een einde komt aan de 'redesmissie' die de Europese eenwording in de ogen van haar pioniers was.

DEMOCRATISCH TEKORT

De tegenstelling tussen Noord en Zuid in Europa dreigt de solidariteit op het continent dus te ondermijnen. In dat verband spreekt de Vlaamse sociaaldemocraat Frank Vandenbroucke van een 'unie van wantrouwen'.⁴ Een van de gevolgen is dat de Europese leiders voor een akelig dilemma staan. Kort gezegd komt dit dilemma erop neer dat hoewel de redding van de euro hoogstwaarschijnlijk nog een grote kapitaaltransfer van Noord naar Zuid vergt, dit solidariteitsoffer tegelijkertijd onhaalbaar lijkt vanwege het grote risico op een verkiezingszege van extreme partijen.

Uit economisch oogpunt zullen nieuwe kapitaaltransfers niettemin onontkoombaar zijn als zuidelijke landen alsnog niet in staat blijken hun schulden af te lossen. De kans daarop is allesbehalve denkbeeldig. Volgens

macro-econoom Rens van Tilburg verwacht geen collega van hem dat de zuidelijke landen in staat zullen zijn hun schuld volledig te voldoen. Zeker voor Griekenland en Portugal geldt dat een deel van hun schuld onherroepelijk eens zal moeten worden kwijtgescholden. De stilzwijgende afspraak onder economen is alleen, aldus Van Tilburg, dat geen van hen deze waarheid hardop uitspreekt: ‘Want de financiële markten mogen het niet horen!’⁵

Politiek gezien lijken de mogelijkheden tot nieuwe kapitaaltransfers evenwel uitgeput. Zowel in Noord- als Zuid-Europa winnen partijen met een agressieve anti-Europese gezindheid in aanhang. In Griekenland staat de neofascistische Gouden Dageraad nu op de derde plaats in de kiezerspeilingen. In Frankrijk wint Marine Le Pen van het Front National aan invloed, dankzij de grote winst die zich voor haar partij aftekent. In Oostenrijk staat de extreme Freiheitspartei (FPÖ) van wijlen Jörg Haider in de peilingen gelijk met de regerende Volkspartei (ÖVP). In Finland winnen de Ware Finnen, anti-Europese nationalistes, nog steeds terrein, na hun verkiezingsoverwinning in 2011. In eigen land winnen de eurosceptische SP en de groepering van Wilders weer aanhang in de peilingen.

De vraag is al met al hoe weerbaar de democratie in crisistijd is. Op bovennationaal niveau komt daar het probleem bij dat de Europese democratie een onvolkomen democratie is. Dat geldt in de eerste plaats in institutioneel opzicht. In de Europese Unie is allesbehalve sprake van een evenwicht tussen macht en tegenmacht, wat een essentiële voorwaarde is voor een rechtvaardig functioneren van een democratie. De balans zakt ver door in het voordeel van de uitvoerende macht, waardoor de controle daarop als vanzelf tekortschiet.

Dat heeft te maken met een basisfout in de institutionele architectuur van de Europese Unie. De EU is de enige wereldmacht die beschikt over twee uitvoerende organen, de Europese ministerraad en de Europese Commissie, tegenover één controlerend orgaan, het Europees Parlement. Het echte machtscentrum van Europa is, zeker in tijden van nood, de Europese Raad, de club van regeringsleiders van de 27 EU-landen, waar achter gesloten deuren de beslissingen vallen over de richting die Europa uitgaat. De dagelijkse uitvoering van het beleid is in handen van de Europese Commissie, een orgaan zonder legitimatie van de kiezers, eigenlijk een gezelschap hoge ambtenaren. Dat uitvoeringsorgaan heeft in de meeste gevallen ook als enige de bevoegdheid nieuwe wetten te initiëren, hoewel dat recht in de trias politica doorgaans juist bij het parlement berust. Dat laatste is niet voor niets. De achterliggende veronderstelling van het parlementaire initiatiefrecht is dat langs de weg van de volksvertegenwoordiging de wil van de kiezers zijn weerslag kan vinden in wetten.

Afwijkend van de normale democratische praxis is ook dat de stem van de

Europese kiezers van geen enkele betekenis is voor de politieke kleur van de uitvoerende macht. In de nationale democratieën weerspiegelt de samenstelling van de regering min of meer de politieke krachtsverhoudingen na verkiezingen. In Europa zijn de verkiezingen voor het Europees Parlement daarentegen volkomen irrelevant voor wie de dienst uitmaakt in zowel de Europese ministerraad als de Europese Commissie, waarvoor de nationale regeringen de leden voordragen. De stem van de Europese kiezer staat dus geheel los van de macht die in Europees verband over hem wordt uitgeoefend.

De stem van de Europese kiezer staat geheel los van de macht die in Europees verband over hem wordt uitgeoefend

In zijn essay *Het zachte monster Brussel* concludeert de Duitse schrijver Hans Magnus Enzensberger dat het zogenaamde ‘democratisch tekort’ ten onrechte wordt beschouwd als een chronische en blijkbaar lastig te behandelen kwaal. ‘Hier is geen sprake van een medisch raadsel, het

gaat eerder om een bewust genomen principiële beslissing. Het democratisch tekort is niets anders dan een nette uitdrukking voor het monddood maken van de burger’, schrijft hij.⁶

Staatsrechtelijk is de EU dus een ratjetoe. Dat is de eerste oorzaak van het democratisch tekort. Een tweede, misschien nog weerbarstiger probleem met de Europese democratie is het ontbreken van een politieke sfeer waarin die democratie tot leven kan komen. Democratie is méér dan de formaliteit van het vierjaarlijkse bezoek aan de stembus. Het stemrecht omvat maar één aspect van het onovertroffen adagium waarmee Abraham Lincoln in zijn *Gettysburg Address* de essentie van democratie omschreef: ‘Government of the people, by the people, for the people.’ Meer nog dan in dat formele recht om eens in de vier jaar te stemmen, leeft een democratie in de publieke meningsvorming over botsende waarden. In dat debat leest een samenleving als het ware zichzelf, ook op dieperliggend niveau, en kan zij bijtijds zicht krijgen op de conflicten die de maatschappelijke vrede bedreigen. Met andere woorden: niet zozeer een gedeeld waardepatroon maakt een samenleving tot een eenheid, zoals vaak wordt verondersteld, maar een gedeeld publiek domein dat de onenigheid tussen burgers zichtbaar maakt. De democratie verschafft zichzelf zo een ‘zichtbare scène’, in de woorden van de Franse filosoof Claude Lefort. Als sluitstuk beschikken de burgers met de volksvertegenwoordiging over een middel om hun conflicten te absorberen en in een compromis te beslechten. Voor dat laatste zijn de politieke partijen van essentieel belang, als klankbord van de onvrede en als verbindingslijnen tussen de burgers en het parlement. Het eerste, de ‘zichtbare scène’ van de meningsvorming, is onmogelijk zonder publieke opinie.

Hét probleem met de Europese democratie is dat zowel politieke partijen die Europa omspannen als een Europese publieke opinie ontbreken. Vanuit dit perspectief gezien wordt ook duidelijk waarom burgers Europese beslissingen als een eenzijdig, van bovenaf opgelegde orde ervaren. Bij gebrek aan een politieke sfeer is er geen toneel waarop de burgers zichtbaar zijn vertegenwoordigd en waar hun verdeeldheid wordt beslecht. In hun perceptie zal de EU vooral een onaf netwerk van instanties zijn, weliswaar onzichtbaar, maar met veel macht bekleed.

Het Europese toneel is een leeg toneel, zonder publiek. ‘Er bestaat geen Europese openbare ruimte, er is alleen een Europese leegte’, aldus Abram de Swaan. ‘Voor zover er Europees debat bestaat, is het gepraat in de leegte. Er voltrekt zich op Europees niveau ook geen openlijke strijd tussen politieke partijen. Er is dus in Europa geen sprake van politiek in de klassieke zin van het woord. En toch produceert Europa beleid, veel beleid. Dat is beleid zonder politiek.’⁷

Zonder een politieke sfeer lijkt het dus onmogelijk een volwaardige Europese democratie te vestigen. Bij gebrek aan politieke partijen en een publieke opinie op Europese schaal zweven de machtsorganen van de EU, het Europees Parlement voorop, als het ware in een loze ruimte, zonder onderbouw. Zo’n lege plek is een dankbaar jachtterrein voor populistische partijen, zoals elke plek waar de vertegenwoordigende democratie tekortschiet.

Ook langs een andere weg geredeneerd ligt de conclusie voor de hand dat de kunstmatig in stand gehouden illusie dat er op Europees niveau een volwaardige democratie bestaat de weg naar populisme effent. Een politieke sfeer, met partijen van links tot rechts en een gedeelde publieke opinie, is een vorm van gemeenschap, een groep mensen die met al hun verschillen en conflicten door het lot met elkaar zijn verbonden. De erkenning van die verschillen is essentieel. Zeker in de veelkleurige samenlevingen van de moderne tijd kenmerken niet zozeer de overeenkomsten, als wel de verschillen

Een gemeenschap bestaat bij de gratie van een erkenning van verschillen. De EU doet eerder het tegenovergestelde

de gemeenschap. Een bewind kan autoritaire, zelfs totalitaire trekjes krijgen als het ernaar streeft een gemeenschap te vormen door de verschillen tussen burgers zo veel mogelijk te reduceren, want zonder dwang zal dat nooit gaan.

Mensen zijn vooral gelijk in hun wil om verschil te maken, niet zozeer in een communis opinio over ‘gedeelde waarden’, laat staan over zoiets vaags als ‘nationale waarden’.

Een gemeenschap bestaat dus bij de gratie van een erkenning van verschillen. De EU doet eerder het tegenovergestelde. De recente Europese geschiede-

nis telt talloze voorbeelden waaruit blijkt dat de beleidsmakers eenwording opvatten als het opheffen van verschillen, of het nu gaat om afwijkende methodes om kaas of bier te maken of om het geld. Verscheidenheid wordt, zwart-wit gezegd, gezien als een probleem, en uniformering als een oplossing.

De euro is het voorbeeld bij uitstek van zo'n nivellerend project dat de Europese burgers eerder uiteendrijft dan nader tot elkaar brengt. Het monetaire stelsel dicteert één type kapitalisme en één remedie voor de crisis in de eurolanden, waarin vooral de publieke sector en de verzorgingsstaat het moeten ontgelden. De betrokken landen hebben nagenoeg geen vrijheid meer om een economische en monetaire politiek naar hun eigen tradities, aard en voorkeur te volgen. Bedoeld als kroon op het werk van generaties om van Europa één gemeenschap te maken, drijft de euro nu een wig in de EU.

Amartya Sen is een hartstochtelijk voorstander van de Europese eenwording en dáárom tegen de euro. 'Het prachtige politieke project van een verenigd, democratisch Europa is verkwanseld ten faveure van een armzalig programma van onsamenvangende financiële versmelting', schreef de Nobelprijswinnaar voor de economie in *The Guardian*.⁸ Sen beschrijft het monetaire beleid dat de euro met zich meebrengt als een filosofie van het corset: 'Als mevrouw zich er comfortabel in voelt, dan heeft zij zeker een kleinere maat nodig.' In de financiële praktijk van de eurocrisis resulteert deze filosofie volgens de Indiase econoom in amechtige pogingen de markten te stabiliseren, ten koste van een ontwrichting van talloze mensenlevens. 'Het belang van een halt aan de marginalisering van de democratische traditie van Europa kan nauwelijks worden overdreven', concludeert Sen. 'De Europese democratie is belangrijk, voor Europa én de wereld.'

VERVREEMDING

Door de weerzin tegen verschillen en de technocratische logica die de eenwording nu beheerst komt het Europese project steeds verder af te staan van de werkelijkheid van de menselijke ervaring. De burgers van Europa raken daarvoor vervreemd van het ideaal van eenwording, met als gevolg dat de stappen die de Europese beleidsmakers zetten voor hen onnavolgbaar worden.

Een politiek project dat onderweg de steun van de burgers verliest, komt in het schootsveld van populistten, zowel ter rechter- als ter linkerzijde. In retrospectief lijkt het Europese eenwordingsproject veel van zijn appellerende werking verloren te hebben sinds politici het van zijn ideële lading ontdeden en terugbrachten tot een technocratische aangelegenheid, louter bedoeld om het eigen economisch belang te behartigen. Europa werd een project van de calculator, sinds leidende politici de kosten en opbrengsten van de EU als enige maatstaf hanteerden.

Al een jaar vóór het massale ‘nee’ in het Nederlandse referendum over de Europese grondwet proefde de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, Ben Bot, een afnemend Europees engagement onder de burgers. In een lezing aan de Humboldt-Universität zu Berlin, in juni 2004, waarschuwde hij dat de legitimiteit van de Europese eenwording in gevaar was en daarmee ook dat project zelf.⁹ Degenen die Bot toen voor een somberman hielden, werden een jaar later ruw wakker geschud door de grote meerderheid van ‘nee’-stemmers in Nederland en Frankrijk. Niet ten onrechte signaleerde Bot in Berlijn dat nationale politici al te lang hadden nagelaten democratische momenten, zoals verkiezingen, te benutten om de burgers te betrekken bij het Europese project. Het debat over Europa was dood, zelfs op historische momenten als het afscheid van de gulden en de invoering van de eenheidsmunt ruim tien jaar geleden.

Dat lijkt anders te worden nu de Europese burgers de invloed die de EU op hun dagelijks leven uitoefent aan den lijve ondervinden. Daarbij komt dat de eurocrisis een Europees bewustzijn heeft gewekt. Gevoed door de zwart-witbeelden over ‘schuldigen’ versus ‘onschuldigen’ is dat bewustzijn nu vooral negatief geladen, maar dat neemt niet weg dat de crisis duidelijk maakt hoe verregaand de lotsverbondenheid van de EU-landen is. De uitkomst hoeft niet per se negatief te zijn. Het zal er vooral van afhangen of leidende politici angstvallig in de luwte blijven schuilen voor de populistische agitatie, dan wel het politieke debat opzoeken met een Europees ideaal waarin de burgers weer kunnen geloven.

De complexiteit van de economische crisis in Europa mag dus geen vrijbrief zijn om de Europese Unie te reduceren tot een technocratisch, apolitiek project, waarin de democratie omwille van de economie op een laag pitje mag worden gezet. Bezien in dit perspectief is de eurocrisis een machtsstrijd over het primaat van de economie of de democratie. Het ge-

Naast een economische noodzaak moet de Europese eenwording ook een verhaal over democratie, rechtsstaat en cultuur blijven

vaar van een duiding van de betekenis van de EU louter in termen van eigen economisch belang is dat de banden met andere Europeanen slechts functionalistisch worden gezien. Zijn zij voor onze handel van nut, dan wel berokkenen zij ons schade? Politici die zo tegen Europa aankijken roepen onwillekeurig het

beeld op van schuldigen versus onschuldigen, van landen die door wanbeleid de eurocrisis hebben veroorzaakt tegenover landen die voor de rekening opdraaien, van Noord- tegenover Zuid-Europa.

Zo'n beeld past naadloos in het denkpatroon van goed versus kwaad.

Het economisch perspectief op Europa is dus niet zonder gevaar, als dat politici verleidt tot een verdeel-en-heerslogica over goed en slecht presenterende landen. Naast een economische noodzaak moet de Europese eenwording daarom ook een verhaal over democratie, rechtsstaat en cultuur blijven. ‘Het vooruitzicht is anders een vreugdeloze unie van boetes, straffen, tuchtmaatregelen en ziedende wrok, waarbij de centristische elites die de EU besturen overal in Europa onder vuur komen te liggen van rechtse en linkse anti-EU-populisten’, schreef de Brusselse correspondent van *The Guardian*, Ian Traynor.

Noten

- 1 Jürgen Habermas, *Over de constitutie van Europa*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2012.
- 2 Geert Mak, *De hond van Tišma. Wat als Europa klap?* Antwerpen/Amsterdam: Atlas/Contact, 2012.
- 3 Geert Mak, ‘Kom van die ijsschots af!’ Lezing voor het Vlaamse parlement op 5 mei 2011. Zie ook *De Groene Amsterdammer*, 8 juni 2011.
- 4 Rede van Frank Vandenbroucke voor het Economendebat van de Wiardi Beckman Stichting, Den Haag, 27 juni 2013.
- 5 Rens van Tilburg op een conferentie van de Rijksacademie van Financiën, 28 juni 2013.
- 6 Hans Magnus Enzensberger, *Het zachte monster Brussel, of Europa in de klem*. Amsterdam: Cossee, 2011.
- 7 Hans Goslinga en Marcel ten Hooven, ‘Verontrust over de Europese leegte’, interview met Abram de Swaan, *Trouw*, 18 juni 2005.
- 8 Amartya Sen, ‘It isn’t just the euro. Europe’s democracy itself is at stake’, *The Guardian*, 22 juni 2011.
- 9 Rede van Ben Bot aan de Humboldt-Universität zu Berlin, 2 juni 2004.